

A NEVELÉS SZEREPE A SZEMÉLYISÉG ALAKULÁSÁBAN*

(Vázlat)

1. AZ EMBER MINT TERMÉSZETI ÉS MINT TÁRSADALMI LÉNY

Az ember lényege

Az ember természeti és társadalmi lény.¹ Mint természeti lény része az élőlények, az állatok világának, s mint ilyenre vonatkoznak mindazok a törvényszerűségek, amelyek az állatvilágban általánosságban hatnak. De ugyanakkor az embernek mint természeti lénynek az életében vannak specifikus vonások, amelyek megkülönböztetik az élőlények minden más fajtájától.

E különbségek egyik leglényegesebbje abban rejlik, hogy az állatvilág egészében az ember rendelkezik a legfejlettebb idegrendszerrel. Az ember életében az öröklött (feltétlen) reflexek mellett minden más fajtánál nagyobb jelentőségűek az egyéni élet során szerzett (feltételes) reflexek. A környezet ingerei, amelyek az egyént saját élete során érik, állandóan újabb és újabb feltételes reflexeket alakítanak ki benne. E környezeti ingerek részben természetiek. Mennél jobban eltávolodik azonban az emberiség mint faj az állatvilágtól, annál kisebb lesz a természeti környezet ingereinek viszonylagos súlya az egyén életében,² s annál nagyobb jelentőségre tesznek szert azok az ingerek, amelyek

* A szerző a következőkben kísérletet tesz arra, hogy a marxista pedagógia néhány lényegesnek vélt nevelésfilozófiai problémáját *vázlatosan* összefoglalja. Az összefoglaló jelleg nem teszi lehetővé az egyes problémák további differenciálását, a felvázolt gondolatok jelentős része önálló tanulmányok tárgya lehetne. A vázolt problémák egyes forrásaira, illetve néhány további differenciálási lehetőségére lábjegyzetben utalunk.

¹ Az ember természeti és társadalmi léte nem választható külön egymástól. MARX és ENGELS már „A szent család” című munkájukban utalnak arra, hogy az ember természeti és társadalmi léte dialektikus egységben jelentkezik. „Ha az ember természeténél fogva társadalmi, akkor igazi természetét csak a társadalomban fejleszti ki” — írják. (MARX—ENGELS művei, 2. kötet, 129. lap.) — A természeti és társadalmi oldal problémája jelentkezik SZ. L. RUBINSTEIN a képességekről szóló fejtegetéseiben. „A képességek kérdése — írja RUBINSTEIN — az egyéni, természeti képességekre vonatkozik. Igaz az, hogy az ember képességei a társadalom történelmi fejlődése során változnak, de nem helyes e képességek társadalmi meghatározottságát szembeállítani a természeti és egyéni jelleggel, s éppígy nem helyes egyéni és természeti jellegüket szembeállítani társadalmi természetükkel, mert az ember természete a történelem terméke.” Majd később: „... nemcsak a természeti és a társadalmi, valamint az egyéni és a társadalmi külsőleges szembeállítása jogosulatlan, hanem a természetinek és a kineveltnek, az élet folyamán kialakultnak a szembeállítása is, mert az ember természete, természeti képességei, amelyek az ontogenezis folyamatában fejlődnek ki, a nevelésnek és az egyéni tevékenységének eredményeként formálódnak. — Az ember »természeti képességei« ... a társadalmi-történelmi feltételek határozzák meg.” (SZ. L. RUBINSTEIN: Lét és tudat, Kossuth 1962, 323., 323—324. lap.)

² Az emberiség fejlődésének kezdeti szakaszában a természeti létfeltételeknek viszonylag nagyobb szerepük volt, ez a szerep azonban a fejlődéssel állandóan csökken és szinte teljesen elhanyagolhatóvá válik. Ezért nem helytállóak azok a felfogások, amelyek a földrajzi, természeti környezetnek jelentőséget tulajdonítanak a személyiség fejlődésében. Erre már a múlt században rámutatott Alfred Odin, amikor — habár kissé formális, statisztikai módszerekkel — kimutatta, hogy a földrajzi környezetnek úgyszólván semmi hatása sincs a zsenialitás kialakulásában. (Vö. РИЧОДА, ВАСИЛАВ: Bevezetés a pedagógiai pszichológiába, Második kiadás, Tankönyvkiadó, Budapest 1963, 160. lap.)

az azonos fajú egyedek (tehát az emberek) környezetéből érik az egyént. Már az állatvilág fejlettebb fokán egyre nagyobb számúak azok a tapasztalatok, amelyek az egyedben a vele azonos fajú környezet hatására alakulnak ki. Az egyed ebben a környezetben átveszi a korábbi nemzedékek tapasztalatait, eltanulja a különféle ingerekre való reagálás módját.³ Az emberek számára ez a környezet: emberek környezete. S ez az emberi környezet nem más mint az emberi társadalom.

Azon specifikumok között, amelyek az embert az állatvilág többi fajtáitól megkülönböztetik — éppen idegrendszerének fejlettségéből következőleg — az egyik leglényegesebb az, hogy az ember tudattal rendelkezik. A második jelzőrendszer, a beszéd megléte azt eredményezi, hogy az egyén nemcsak környezetének közvetlen ingereit, elsődleges jelzéseit képes felfogni, hanem a beszéd útján ható közvetett ingereket, másodlagos jelzéseket is. S ez minőségileg új helyzetet teremt az azonos fajú egyedek, az emberek egymás közötti kapcsolatában.

Ugyanakkor tehát, amikor az ember biológiai lényegét tekintve a legtanulékonyabb állat,⁴ létének van egy olyan specifikuma, amely társadalmi környezetéből következik. S a társadalmat a munka, a termelés teszi azzá ami, s ez egyben új viszonyokat teremt az egyének egymás közötti kapcsolataiban is.

Az ember tehát kiemelkedett az állatvilágból, megszűnt pusztán biológiai lény lenni, társadalmi lénnyé vált, s ezzel a faj biológiai lényegéhez (a legmagasabbfokú tanulékonyasághoz) kapcsolódik a létét alapvetően meghatározó társadalmi lényeg, nevezetesen az, hogy „az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége” (MARX)⁵.

Mit jelent azonban az, hogy az ember lényege a társadalmi viszonyok összessége?

A valóságban az egyes jelenségek változásai, fejlődése során belső és külső okok egyaránt hatnak. A változások feltételei a külső okokban rejlenek, míg a változás, a fejlődés alapját a belső okokban találjuk meg. A külső okok (a fejlődés feltételei) azonban a belső okokon (a fejlődés alapján) keresztül hatnak. Az ember fejlődésére vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az ember egyéni fejlődésének alapja az emberi szervezet biológiai törvényszerűségei, idegrendszere, pszichikuma, feltétele pedig környezete, elsősorban társadalmi környezete. A társadalmi környezet mint az ember létének feltétele tehát — nem utolsósorban az idegrendszer nagyfokú plaszticitása folytán — az ember fejlődésének belső feltételein keresztül nyilvánul meg. Az emberi fejlődés belső és külső tényezői közötti viszony azonban nem egy mechanikus kapcsolat. Az egyént érő társadalmi hatások ugyanis épp az egyén fejlődése során magának a személyiségnek a részévé válnak, s éppen ezáltal válik az ember mint természeti lény egyben társadalmi lénnyé, így lesz az ember lényege a társadalmi viszonyok összessége.⁶

³ Az azonos fajú egyedek környezetének hatására vonatkozólag ÁKOS KÁROLY közöl néhány összefoglaló utalást egyik munkájában. Úgy véljük azonban, hogy az azonos fajú egyedek környezetét nincs jogunk közösségnek nevezni, miként ezt ÁKOS teszi, mert ezzel egy kizárólagosan társadalmi jelenséget vetítünk bele a természet világába. (Vö. ÁKOS KÁROLY: A miszticizmus lélektana. Művelt nép, Budapest 1955, 19. lap.)

⁴ ÁKOS írja idézett munkájában: „Biológiai szempontból az ember lényege abban nyilvánul meg, hogy a legtanulékonyabb állat.” (I. m., 13. lap.)

⁵ „Az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben lakozó elvontság — írja MARX a FEUERBACH-tézisekben. — Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.” (MARX—ENGELS művei, 3. kötet, 9. lap.)

⁶ „Mi abból indulunk ki — írja RUBINSTEIN —, hogy a külső okok (a külső behatások) mindig csak a belső feltételeken keresztül közvetítve hatnak.... Bármely pszichikus jelenség magyarázatakor a személyiség úgy jelenik meg, mint a belső feltételek egységbe fonódó összessége;

Az ember alapvetően két módon kapcsolódik a társadalomhoz: mint a termelőerők része és mint a termelési viszonyok részese.

A termelés folyamatában az egyén kapcsolatba kerül a termelési eszközökkel, s ezekkel együtt alkotja a társadalom termelőerőit. A termelő ember tehát maga is *része a termelőerőknek*, s miközben részt vesz a termelésben, nemcsak hat a termelési eszközökre, mozgásba hozza azokat, hanem ugyanakkor ki van téve azoknak a hatásoknak is, amelyek éppen a termelési eszközök részéről érik. A termelés során az ember újabb és újabb termelési tapasztalatokra tesz szert. E tapasztalatok állandóan alakítják magát az embert is. Ez teszi annyira különbözővé a kezdetleges munkaeszközökkel primitív módon és a korszerű technika feltételei között fejlett technikával termelő embert. Ez a különbség nemcsak a termelőerők társadalmi-történelmi fejlődési folyamatában mutatkozik meg, hanem a társadalmi fejlődés adott szintjén meglevő eltérő fejlettségű technikák esetében is. A technika változása ugyanakkor új tapasztalatokat eredményez, ezek az új tapasztalatok kihatnak az egyén termelési kulturáltságára s ezen keresztül egész személyiségére is.

A termelőerőknek a személyiség alakulásában játszott szerepe azonban nemcsak ilyen közvetlen módon érvényesül. A termelőerők adott fejlettségi szintje nemcsak azáltal hat a személyiségre, hogy az ember mint termelőerő közvetlen kapcsolatba kerül a termelési eszközökkel. A társadalom az egyének termelési tapasztalatait általánosítja, s ezek az általánosított termelési tapasztalatok, lényegében a technika elért fejlettségi szintje, hat az egyénre is. A termelés fejlődése ugyanakkor újabb és újabb problémákat vet fel, amelyeket a különféle természettudományok oldanak meg. Az a természettudományi műveltségi szint, amely a társadalmi fejlődés adott fokán jellemzővé válik, s amely maga is állandóan változik, fejlődik, ugyancsak visszahat az egyénre, s nemcsak tapasztalatainak körét bővíti, hanem újabb és újabb tapasztalatok szerzésére ösztönzi. A termelés általánosított tapasztalatai, a természettudományok újabb eredményei s ennek következtében a termelő ember életében kialakuló új viszonyok ugyanakkor gazdagítják a termelésben résztvevők nyelvi érintkezésének formáit is, ami a tudat oldaláról újabb a személyiségre gyakorolt hatást eredményez.

Amikor azonban az egyén részt vesz a termelés folyamatában, nemcsak a termelési eszközökkel kerül közvetlen kapcsolatba, hanem a termelésben résztvevő többi embertársával is. Kialakulnak tehát a termelésben különféle módon résztvevő emberek sajátos egymás közti viszonyai, a *termelési viszonyok*.

A termelési viszonyok egyes elemei külön-külön és együttesen kihatással vannak a személyiség alakulására.

Az egyén helyét a társadalomban mindenekelőtt a termelési eszközök tulajdonához való viszonya határozza meg. Osztálytársadalmakban e tulajdonviszonyok osztályviszonyok formájában jelentkeznek. A társadalmi osztályokhoz való hovatartozás alapvető az egyén magatartásának alakulása szempontjából. A különböző társadalmi osztályok különböző feltételeket teremtenek a körükbe tartozó egyének fejlődése számára. A személyiség alakulásának feltételei mások

e feltételeken, mint prizmán, megtörik minden külső behatás". (RUBINSTEIN: I. m. 326. lap. — E problémával kapcsolatban lásd még RUBINSTEIN i. m. 325—336. lap, továbbá RUBINSTEIN, Sz. L.: Principi i puti razvityija pszihologii, Moszkva 1959, 116—143. lap.)

— és sok tekintetben kedvezőbbek — azon társadalmi osztály tagjai számára, amely a termelési eszközök birtokosa és mások azok számára, akik nem rendelkeznek termelési eszközökkel. Az osztály nélküli társadalomban, ahol a tulajdonviszonyok homogénné válnak, eltűnnek a személyiség fejlődése számára eltérő feltételeket biztosító osztályviszonyok, s a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján általában egyformán kedvező feltételek jönnek létre a társadalom valamennyi tagjának fejlődése számára.

A termelési eszközök tulajdonformáiból következik a különböző társadalmi csoportok helyzete a termelésben és e csoportok kölcsönös viszonya. E viszonyok tulajdonképpen alá- és fölérendeltségi viszonyok. Az a körülmény, hogy az egyén irányító vagy végrehajtó szerepet tölt-e be a termelésben, lényeges kihatással van nemcsak a termeléshez való viszonyára, hanem látókörére, fejlődési lehetőségeire, társadalmi magatartására vonatkozólag is. Az alá- és fölérendeltségi viszonyok az osztálytársadalmakban lényegében egybeesnek az osztályviszonyokkal, bár egyes, a különböző osztályok periferiáin elhelyezkedő vagy közbülső társadalmi rétegekhez (pl. az értelmiséghez) tartozó egyének esetében azok sajátos magatartása épp az alá- és fölérendeltségi viszonyok rendszerében, azaz a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyükkel magyarázható. Az osztály nélküli társadalomban, ahol megszűnik az alá- és fölérendeltségi viszonyok osztálymeghatározottsága, megszűnik a szellemi és fizikai munka közötti lényeges különbség — a technikai alá- és fölérendeltségi viszonyok fennmaradása ellenére is — eltűnik e tényezőnek a személyiség alakulására gyakorolt különböző hatása. Az osztály nélküli társadalom tulajdonviszonyai között a végrehajtó is irányítónak, gazdává és a technikai alá- és fölérendeltségi viszonyok rendszerében irányító szerepet betöltő egyén is az osztálytársadalmi akarát végrehajtójává válik.

A termelési eszközök tulajdonformáinak, a különböző társadalmi csoportok a termelésben elfoglalt helyzetének és e csoportok kölcsönös viszonyának függvénye a termékek elosztásának formája. A termékek elosztása formáinak a személyiségre gyakorolt hatása a kizsákmányoláson alapuló társadalmakban más-más formában nyilvánul meg a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztály tagjainál. A különbség mindenekelőtt abban jelentkezik, hogy az osztálytársadalomban elválík a tevékenység célja és a tevékenykedő célja. Míg a tevékenység célja a termelésben a termék létrehozása, addig a tevékenységet végző célja osztályhovatartozásától függően, pl. a tőkés társadalom feltételei között, a profit, illetve a munka-bér. A tevékenység céljának és a tevékenykedő céljának, a termelés céljának és a termelést végző munkás céljának ez az elkülönülése idegenné teszi az ember számára magát a tevékenységet, amely pedig a személyiség alakulásának egyik leglényegesebb tényezője. Az emberek közötti efajta különbség ugyancsak a tulajdonviszonyok megváltozásával, a kizsákmányolás megszüntetésével, majd az osztály nélküli, kommunista társadalom megteremtésével tűnik el. Az új társadalom körülményei között a tevékenység végrehajtójának célja azonosul magának a tevékenységnek a céljával, s ezáltal a tevékenység az egyén sajátjává, s személyisége alakulásának döntő tényezőjévé és ösztönzőjévé lesz.

A termelési viszonyok mint emberek közötti viszonyok, s a termelési viszonyok egyes elemei a személyiség alakulására gyakorolt közvetlen hatásokon kívül közvetve, az általa mint alap által meghatározott felépítményen keresztül is hatnak a személyiségre. A felépítmény lényegében társadalmi nézetekből és társadalmi intézményekből tevődik össze. A társadalmi nézetek mindig valamely

osztály érdekeinek kifejezői, de hatásuk az osztály határain túl is megnyilvánul. A társadalmi intézmények e nézetek megvalósítására és terjesztésére hivatottak. Az osztálytársadalmakban az uralkodó osztály kiváltságos szerepe abban is megnyilvánul, hogy a maga nézeteit, mint a hatalom birtokosa, saját intézményein keresztül sokkal hatásosabban tudja terjeszteni, mint ahogy erre az elnyomott osztálynak módja nyílik. A politikai pártok, az állam, az egyház a legkülönbözőbb eszközök segítségével — mint a sajtó, az egyházi szertartások, az iskola stb. — terjesztik ezeket a nézeteket. A különböző intézmények azon keresztül, hogy soraikba tömörítik, hatásuk alá vonják az embereket, rendelkeznek velük, megszabják tevékenységüket és ez úton formálják személyiségüket is. Itt már az emberek tudatos alakításáról van szó. Az osztálytársadalom felszámolásával, az osztály nélküli társadalom megteremtésével a társadalmi nézetek az össztársadalmi érdekek kifejezőivé, a társadalom intézményei pedig e nézetek megvalósítóivá és terjesztőivé válnak, és ezáltal az össztársadalmi érdekek alapján nemcsak azonos módon hatnak a társadalom valamennyi tagjára, hanem szabad utat is nyitnak valamennyiük személyiségének fejlődése előtt.⁷

Az egyén a társadalomban

Az előbbieken a társadalomnak, egyes társadalmi tényezőknek a személyiségre gyakorolt összhatását vizsgáltuk. Az egyén azonban nem közvetlenül, hanem *különféle áttételeken keresztül kapcsolódik a társadalomhoz*. Ilyen áttételek a család, a munkahely stb.

A család a társadalom elemi sejtje, olyan társadalmi egység, amely magán hordozza mindazoknak a hatásoknak a nyomait, amelyekről az előzőekben már szóltunk. A család valamennyi tagja külön-külön is ki van téve ezeknek a hatásoknak. Az egyének azonban a család szűk körén belül kölcsönhatásba kerülnek egymással, s a családtagok közötti kölcsönhatás módosítja az egyént a családon kívül érő hatásokat. Ezt fokozza az a körülmény, hogy a család tagjait vérségi, érzelmi, tekintélyi stb. szálak fűzik egymáshoz. Ugyanakkor a család összességében is ugyanazoknak a társadalmi hatásoknak a keresztműzében alakul, amely hatások az egyes egyénekre hatnak. Ez mindenekelőtt a társadalmi viszonyok rendszerében betöltött azonos helyükön alapszik. A család azonban — bármennyire is nem függetlenítheti magát a társadalom egészétől — önálló társadalmi egység. Életére ezért sajátos életrend, sajátos hagyományok és távlatok jellemzőek. A családok sajátos arculata tehát hatással van az azokat alkotó egyének magatartására is, s ennek következtében az egyes családtagokat a társadalom egészében érő hatásokat — sokszor igen jelentős mértékben — sajátos módon módosítja. Ez mindenekelőtt a gyermekek személyiségének alakulására van kihatással. A család azonban saját élettörténete során maga is változik. Hat rá a társadalmi fejlődés egésze. Hat rá a család sorsának alakulása. De hatással van a család fejlődésére egyes tagjai sorsának alakulása is, ami megváltoztatja a családon belül az egyének közötti kölcsönhatás jellegét, esetleg

⁷ A fentiekben természetesen a termelőerők és termelési viszonyok személyiségalkító hatásának csak bizonyos fokig egyszerűsített képét vázolhattuk. A személyiség fejlődését a maga bonyolultságában azonban csak az említett tényezőknek a figyelembe vételével tárhatjuk fel. E hatások realizálódásának folyamatára vonatkozólag az alapelveket RUBINSTEIN említett műveiben találjuk meg.

irányát, s mindenekelőtt a gyermekek személyiségének alakulásában válik jelentőssé. A család az egyén szűkebb környezete, s mivel az egyén beleszületik ebbe a környezetbe, s ebben a környezetben fejlődik, nevelődik, hatása igen lényeges a gyermek személyiségének alakulása szempontjából.

A *munkahely* olyan környezetet teremt az egyén számára, amely az emberek alapvető tevékenységéhez, a munkához kapcsolódik. A munkahelyen tehát mintegy sűrítve jelentkeznek azok a társadalmi hatások, amelyek az embert mint a termelőerők részét és mint a termelési viszonyok részesét érik. A termelésnek a szervezettsége ugyanakkor ezeket a hatásokat bizonyos fokig szervezettekké is teszi. Az egyén idejének jelentős részét munkahelyén tölti. Ez azt eredményezi, hogy az ott ért hatások tartósakká és rendszeresekké válnak. Mindez már önmagában véve is lényeges a személyiség alakulása szempontjából. A munkahely környezete azonban nemcsak tárgyi, hanem emberi környezet is. Az azonos munkahelyen együttlevő emberek múltjuk, a munkahelyen kívül őket érő hatások következtében eltérő személyiségűek. Ez a különböző személyiségek kölcsönhatását eredményezi. A munkahely ugyanakkor különböző emberek együttműködését is szükségessé teszi. Ez az együttműködés — beleszámítva azt is, hogy az egyes egyének ugyanarra a jelenségre különféleképpen reagálnak — ugyancsak személyiségalkító tényező. E személyiségalkító hatások fokozott mértékben jelentkeznek a fiataloknál. A munkahely adott légkörét, az ott dolgozók együttműködésének formáit, az egyes egyének közötti kölcsönhatások jellegét ők nemcsak készen találják (ami az adott munkahelyre újonnan belépő felnőtt dolgozók esetében is fennáll), hanem ezek a tényezők korábbi tapasztalatok, bedegzódések hiányában fokozottan is hatnak rájuk. Ezáltal a munkahely — fiatalok esetében különösen — a személyiségalakulás fontos tényezőjévé válik.

A családon és a munkahelyen kívül az egyénre *számos egyéb* környezeti tényező is hat. Az egyén tagja különböző emberi társulásoknak, vannak barátai, ismerősei, ott él az emberek között, akik utcán, szórakozóhelyen és a legkülönbözőbb körülmények között kisebb-nagyobb mértékben hatással vannak reá. Nem közömbös az egyén fejlődése szempontjából az a nemzet sem, melyhez tartozik, melynek nyelvét beszéli, kultúráját magába szívta, az a táj, az az ország, melynek szokásait magáévá tette.

A környezetnek mindezek a hatásai alakítólag hatnak az egyén cselekvésére, tevékenységére, magatartására, végső soron személyiségére. E környezeti hatások tulajdonképpen meghatározott, az egyénnel szemben támasztott igények, követelések formájában jelentkeznek, amelyek megszabják magatartásának formáját, irányát.⁸ Az egyén persze ezekre a követelésekre különféle módon reagál, reagálásának mikéntje jelentős részben egyéni, belső tényezőktől függ. E belső tényezők a személyiség alakulása folyamatának már meglévő lerakódásai. A tárgyalt társadalmi, környezeti hatások az egyén fejlődésének feltételei, amelyek azonban az egyéni fejlődés során — mint már említettük — a személyiség részeivé válnak, s így lesz az emberi egyed — mint természeti, biológiai lény — lényegévé a társadalmi viszonyok összessége.

⁸ Ebben rejlik a makarenkói *követelés* jelentősége a nevelés szempontjából. A pedagógiai követelés lényegében az objektív társadalmi követeléseknek a személyiség formálása érdekében való mozgósítása.

2. A SZEMÉLYISÉG, ALAKÍTHATÓSÁGA

A személyiség fejlődésének irányíthatósága

A személyiséget érő különböző hatások lényegében objektív tényezők, amelyek meghatározott társadalmi, környezeti feltételek mellett alapjában véve adottak. Az emberek azonban állandóan alakítják környezetüket, a társadalmat, s ezzel megváltoztatják a személyiség alakulásának feltételeit is. Felvetődik tehát a kérdés: szükséges-e az, hogy a személyiség alakulása lényegében spontán hatásoknak legyen kitéve, avagy módunk van arra, hogy a személyiség alakulását, fejlődését befolyásoljuk?

Az emberiség társadalmi gyakorlata során erre a kérdésre alapjában véve mindig igenlő választ adott. Az emberi társadalom kezdetei óta a felnővekvő nemzedék nevelésének legkülönbözőbb formáival találkozhattunk. Nevelési intézmények jöttek létre, amelyek feladata éppen az adott társadalom céljainak, eszményeinek megfelelő embertípus kialakítása volt. A társadalom igyekezett átadni tapasztalatait az ifjú nemzedéknek. A tapasztalatok átadásának mértéke, mikéntje persze különböző korokban — a társadalom fejlettségétől, a termelési viszonyoktól, a fiatalok egyes csoportjainak társadalmi helyzetétől függően — különböző volt. De az emberek mindenkor arra törekedtek, hogy a *felnővekvő nemzedéket az általuk szükségesnek vélt tapasztalatokban részesítsék, hogy tudatát meghatározott szellemben formálják, és a helyesnek tartott magatartást gyakoroltassák*. A tapasztalatok megszervezése, a tudatra való ráhatás, a magatartás gyakoroltatása pedig nem más mint a személyiség alakítása, nevelés.⁹ A nevelés persze mindenkor az uralkodó osztályok céljainak szolgálatában állt, tartalmát alapjában az uralkodó osztály világnézete, erkölcsi felfogása határozta meg. S a tartalom kihatással volt a nevelés formáira is. De az a törekvés, hogy az emberek, mindenekelőtt a társadalom uralkodó osztálya saját elképzeléseinek megfelelően alakítsa a felnővekvő nemzedéket, lényegében végigkíséri az emberiség történelmét, függetlenül attól, hogy a nevelés intézményes formát öltött-e vagy sem.

A személyiség céltudatos alakítása azonban nemcsak a gyermek- és ifjúkor jellemzője. Minden társadalom saját igényeit kívánja megvalósulva látni az emberek magatartásában, cselekedeteiben. Ezért az egyénekre való hatások legkülönbözőbb eszközeihez folyamodott. Évszázadokon keresztül e céltudatos hatások legfőbb hordozója az egyház volt. A modern társadalom az emberi személyiség alakításának már sokkal bonyolultabb, összetettebb formáival él. Nemcsak az iskola, hanem a különböző szervezetek, a hírközlés eszközei, a művelődési és szórakozási lehetőségek mind, mind a személyiség céltudatos alakításának tényezőivé váltak.

A személyiség céltudatos alakításának lehetősége tehát mindenkor fennállt a társadalom történetében. E személyiségalkító tevékenység *hatásfoka* azonban koronként, a nevelés tartalmától, módszereitől, jellegétől függően különböző volt. Hogy a nevelés adott körülmények között milyen hatásfokot érhet el, az nem utolsósorban azon múlik, hogy azok a személyiségalkító hatások, amelyek az egyént valamely nevelési intézményben vagy más nevelési közegben érik, mennyire felelnek meg a környezet, a társadalom spontán személyiségalkító hatásainak. Ha a nevelés személyiségalkító hatása ellentmond a környezet, a

⁹ Vö. VÁG OTTÓ: A személyiség alakításának problémája Makarenko életművében, Magyar Pedagógia 1963/2, 125—139. lap.

társadalom spontán hatásainak, s nem tud urrá lenni e spontán hatások felett, akkor a nevelés erőtlen, hatásfoka csekély. Ez a körülmény végeredményben végigkíséri az osztálytársadalmakban folyó nevelés folyamatát.

A nevelés által gyakorolt tudatos személyiségalkakító hatások azonban nem szükségszerűen mondanak ellent azoknak a hatásoknak, amelyek az egyént környezetében, a társadalomban érik. Jó példa erre, már az osztálytársadalom körülményei között, a munkásmozgalom nevelőhatása. Ha ugyanis a nevelés az objektív társadalmi tendenciák irányában hat, akkor ez lényegesen megnöveli személyiségalkakító hatásfokát.

Az osztálytársadalom felszámolása új helyzetet teremt a személyiség alakítása, a nevelés szempontjából is. Nemcsak a nevelés tartalma változik meg, hanem megnövekednek a nevelés lehetőségei is. A szocialista, kommunista társadalom tervszerűen épülő társadalom. A nevelés a társadalom tervszerű alakításának szerves része. Az új társadalom körülményei között a céltudatos személyiségalkakítás során az egyének által szerzett tapasztalatok, az ezekre épülő tudat és magatartás megfelel az objektív társadalmi tendenciáknak és nem kerül ellentmondásba a környezet, a társadalom spontán személyiségalkakító hatásainak objektív tendenciáival. Ezzel a nevelés — melynek lehetősége a társadalom története során mindenkor fennállott — minőségileg új hatóerővé vált a személyiség alakulásának folyamatában.

A szocialista személyiség fejlődésének feltételei

A nevelés — mint már hangsúlyoztuk — a személyiség céltudatos alakítása. Ez azt jelenti, hogy olyan feltételeket hozunk létre, amelyek a személyiség alakulására a kívánt hatást gyakorolják. Hogyan válhat azonban a nevelés urrá a spontán személyiségalkakító hatások felett; hogyan biztosíthatja hatékonyságát a környezet, a társadalom esetleges ellentétes hatásaival szemben?

Mint már kifejtettük, a szocialista nevelés lényegét tekintve *egy irányú* a társadalom objektív tendenciáival. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalom adott fejlettségi szintjén az egyént nem érhetik környezetében nem kívánatos hatások is. A nevelés viszont csak akkor mondható hatékonynak, ha határozott irányt ad a személyiség alakulásának és közömbösíteni tudja ezeket a nem kívánatos hatásokat.

A szocialista nevelés rendszere a nevelés hatékonyságát azáltal biztosítja, hogy *az egyént olyan feltételek közé helyezi, amelyek személyiségének alakulása számára; a kitűzött nevelési célnak megfelelően, határozott irányt szabnak.* Ez lényegében azt jelenti, hogy a nevelés folyamatában szervezetten és tudatosan érvényesítjük azokat a hatásokat, amelyek az egyént mint a társadalom tagját, a termelőerők részét és a termelési viszonyok részesét szocialista, kommunista emberre alakítják.

Azt, hogy a kialakuló személyiséget milyen hatásoknak kell kitennünk, nevelési céljaink határozzák meg. A kommunista nevelés általános célja a sokoldalúan fejlett személyiség kialakítása. Fejlődő szocialista iskolarendszerünkben ezt a célkitűzést az oktatás és a termelőmunka összekapcsolása útján közelítjük meg. Mi ennek a lényege? Az, hogy az egyén belekerül a termelés folyamatába, a termelőerők részévé és a termelési viszonyok részesévé válik.

A termelésben részt vevő egyén — mint már kifejtettük — nemcsak kapcsolatba kerül a termelési eszközökkel, hanem maga is a termelőerők részévé válik, s a személyiség mint a termelőerők egyik alkotó eleme ezen keresztül maga

is fejlődik. Ez az összefüggés a termelésben résztvevő egyén esetében nyilvánvaló, de a kapcsolat az egyén és a termelési eszköz között, s ezzel együtt a személyiségnek mint a termelőerők alkotó elemének fejlődése kezdetlegesebb és módosult formájában már korábban megkezdődhet. A gyermekek már az óvodában kiszolgálják önmagukat, segítenek a felnőtteknek, bizonyos közösségi tennivalókat látnak el, sőt játékuhoz maguk készítene el egyes kellékeket, s ezáltal egyszerű munkaeszközök segítségével lényegében produktív munkát végeznek. Játékos tevékenységük — amely improduktív jellege ellenére is végső fokon az ember és a termelési eszköz ugyanolyan viszonyát hozza létre, mint amilyen a termelőerőkön belül kialakul — a termelőerők a személyiség alakulására gyakorolt hatásának az adott fejlettségi fokon megfelelő hatást eredményez. Az általános iskolában ez a folyamat tovább folytatódik, s nemcsak a gyakorlati foglalkozások keretében válik gazdagabbá, tartalmasabbá, hanem azáltal is, hogy az úttörők közösségi munkája, társadalmi tevékenysége is sokrétűbb lesz. A középiskola azután már megteremti az egyén és a termelési eszközök konkrét kapcsolatát, amikor a gyakorlati oktatás során bevonja a tanulókat a termelés folyamatába.

Mindez hozzájárul a személyiségnek mint termelő egyénnek (vagy leendő termelő egyénnek) a kialakításához, de az e folyamatban való részvétel önmagában morálisan semleges hatású. Szocialista személyiség csak szocialista módon megszervezett tevékenység során alakulhat ki. A gyermekek között tehát olyan viszonyokat kell létrehozni, amelyek megfelelnek annak a társadalmi rendnek, amely számára neveljük őket. Vagyis: a gyermekek közös tevékenysége alapján olyan kölcsönös viszonyokat alakítunk ki közöttük, amelyek lényeges vonásait illetően megfelelnek a szocialista társadalom viszonyainak.¹⁰

Az egyén és a termelési eszköz közötti kapcsolat kialakításánál az ember és a természet közötti viszony kialakulásáról volt szó. Most ez új elemmel bővül: az emberek egymás közti viszonyaival. Olyan viszonyokat kell tehát kialakítani, amelyekben a közös tevékenység során használt eszközökhöz az egyének egyféleképpen viszonyulnak. Ebből következik, hogy a közös tevékenység során nem alakulhatnak ki olyan csoportok, amelyek alá- és fölérendeltségi viszonyai érdekeik ellentétességével párosulnának, közös tevékenységük szervezetében csak technikai alá- és fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki. Mindezekről a tényezőktől függően a közös tevékenységet végző emberek csoportjában tevékenységük eredményeinek felhasználása terén sem lehetnek ellentétes érdekek. *Az egyének közös tevékenységen alapuló szocialista összefogásának megszervezése a szocialista személyiség kialakításának egyik alapvető feltétele.*

Mindez a szocialista nevelést közösségi jellegű neveléssé teszi. S ez a folyamat ugyancsak már az óvodában kezdődik. A gyermekek munkaszerű tevékenysége csakúgy mint játékaik, óvodai életük, a közös tevékenységen alapuló szocialista összefogás jegyében folyik. Az általános iskola — mindenekelőtt az úttörőmozgalom keretei között — tovább gazdagítja a gyermekek közösségi életének formáit. A középiskola újabb lépést tesz ezen az úton: nemcsak továbbfejleszti — elsősorban a KISZ-szervezetben — a tanulók iskolai közösségi tevékenységét, hanem ugyanakkor kapcsolatba is hozza őket a felnőtt dolgozók termelő közösségével.

¹⁰ A szocializmus társadalmi viszonyai a maguk specifikus és pedagógiaiilag szervezett formájukban megnyilvánulnak a szocialista tanulókörösségek életében is. Vö.: VÁG Ottó: A szocialista gyermekközösség kialakítása. Második, bővített kiadás, Tankönyvkiadó 1963, 85—96., 117—131. lap.

Az egyénnek a termelőerők részévé és a termelési viszonyok részesévé tétele szocialista nevelésünk alapvető személyiségalkító tényezője. A személyiséget azonban — miként már kifejtettük — mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok oldaláról nemcsak közvetlen, hanem közvetett hatások is érik. Ez a felépítmény, a társadalmi tudat személyiségalkító hatásának szervezett érvényesítését igényli. A személyiség alakításának ez a formája elsősorban a szervezett oktatás keretében valósul meg. Mindaddig, amíg az oktatás nem párosul szervezett egységben termelő tevékenységgel, látszólag mindenekelőtt oktatáson keresztül történik a személyiség alakítása. Ez a látszat abból ered, hogy a nevelési intézmény feladatát elsősorban az oktatásra korlátozzák, s ha az intézmény be is tölti hivatását, nevezetesen az oktatást, de a gyermekek személyiségének alakulására ható egyéb tényezőket nem szervezi meg, s ezáltal a nevelteket — az oktatástól eltekintve — a személyiséget alakító spontán módon érvényesülő hatásokra bízta. A szocialista nevelés az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásával lényegesen kiszélesíti a személyiségre gyakorolt szervezett hatások körét, s ezáltal a tudatra való közvetlen ráhatás mellett nemcsak a növendékek tapasztalati bázisát növeli jelentékeny mértékben, hanem megteremti a feltételeket a szocialista emberi magatartásnak a közösségi tevékenység keretében történő gyakorlásához is.

Nevelés és életkor

Eddigi fejtegetéseinkből kitűnik, hogy ha megszervezzük a személyiséget érő hatásokat, akkor ezzel megszabjuk a személyiség alakulását is. Ez azt jelenti, hogy a személyiség alakítható, az ember nevelhető. Meg kell azonban vizsgálnunk, hogy melyek azok a tényezők, amelyeket figyelembe kell vennünk a személyiség — céljainknak megfelelő — kedvező alakítása érdekében.

Az eddigiekben a személyiség fejlődésének alapját tekintve elsősorban az általánosan emberi vonásokat emeltük ki. Felmerül azonban a kérdés, hogy vannak-e olyan tényezők, amelyek módosítják ezeket az általános emberi vonásokat, s amelyeket az egyes személyiség alakításánál, mint az adott személyiség fejlődési alapját, tekintetbe kell vennünk. Más szóval: a nevelőmunka során, a személyiségalkítás feltételeinek megteremtése során milyen mértékben kell alkalmazkodnunk — az általánosan emberi sajátosságokon túl — az adott személyiség fejlődésének konkrét alapjához.

Az ifjú nemzedék nevelése során, a személyiség fejlődése alapját illetően mindenekelőtt azt kell tekintetbe vennünk, hogy a felnövekvő nemzedék tagjaiban éppen fejlődésük során bontakoznak ki azok a biológiai, pszichológiai sajátosságok, amelyek a személyiségfejlődés alapjának általánosan emberi vonásai. Ez azt követeli, hogy a nevelőmunka folyamatában tekintettel legyünk az egyén fejlődésére, s ez a fejlődés az életkori fejlődés keretei között megy végbe. Ezért kerül előtérbe a neveléssel kapcsolatban a fejlődés életkorral összefüggő sajátosságainak figyelembe vétele.

Életkori sajátosságon általában bizonyos fejlettségi fokot értenek, amely adott életkorra jellemző. E sajátosságok helyes értelmezéséhez azonban tekintettel kell lennünk arra, hogy az egyes fejlettségi fokok minek az eredményei, valamint hogy a fejlettség és az életkor összefüggése milyen korlátok között mozog.

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a személyiség fejlődése meghatározott környezeti, társadalmi feltételek között megy végbe. A környezet, a társa-

dalom azonban igen változó formában hat a személyiségre, maga is változik, s a környezeti tényezőknek az egyénre gyakorolt hatása még a fizikai fejlődést illetően is, a pszichikai fejlődés tekintetében pedig különösen meghatározó szerepet játszik. A jelenségek egy bizonyos szűk körénél ugyan kiindulhatunk pusztán abból az általános tényből, hogy az ember társadalomban él, az egyén fejlődését vizsgálva azonban nem lehet közömbös, hogy milyen társadalmi hatások érik. Ráadásul a személyiséget érő hatások jelentős része szervezetten, céltudatos nevelőmunka következtében érvényesül. Az egyén fejlődése szempontjából tehát a nevelés a személyiség alakulásának lényeges feltétele.

Az elmondottakból következik, hogy a fejlődési feltételek változatossága nem teszi lehetővé, hogy az egyes fejlettségi fokokat e feltételektől függetlenül, mereven az életkor mércéjéhez rögzítsük. Életkori sajátosságokon tehát adott környezeti és nevelési feltételek mellett valamely életkori szakaszra nagy általánosságban jellemző fejlettségi fokot kell értenünk.

A nevelés és az életkor összefüggésének e dialektikus értelmezése azért igen lényeges, mert ha nem így vizsgáljuk az életkori sajátosságok kérdését, akkor csak sémákat állíthatunk fel. Az ilyen séma (bármilyen módszerrel alakuljon is ki) valamilyen fejlődési normát, s e normától való minden eltérés abnormitást jelentene. Valójában azonban a mesterkélt normától bármely irányban való eltérés a fejlődés ütemének megnyilvánulása, amely elsősorban a nevelés eredményeinek, illetve hiányosságainak függvénye. Az életkori sajátosságok metafizikus felfogása, mesterkélt fejlődési sablon felállítása gúzsba kötné a pedagógus tevékenységét, a gyermekeket pedig számukra káros megítélésnek és intézkedéseknek tenné ki.

Kifejtettük már, hogy az egyént érő társadalmi hatások az egyén fejlődése során egyre inkább személyisége részévé válnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy minél idősebb a gyermek, annál kevésbé találunk általánosan jellemző életkori sajátosságokat, annál nagyobb az egyének változatossága. Az emberi élet első éveinek sokszor pusztán biológiai adatokkal kifejezhető sajátosságai, amelyek az egyént ért társadalmi hatások csekély voltából erednek, megtévesztő hatásúak lehetnek a további életkorok szempontjából, ha megelégedünk a személyiség alakulásának, fejlődésének társadalmilag determinált folyamatáról, ha megelégedünk arról, hogy a személyiség fejlődésének kereteit a reá irányított céltudatos hatások, a nevelés hatásai — jellegét, irányát, ütemét tekintve egyaránt — jelentős mértékben befolyásolják.

Nevelés és egyéni sajátosságok

A személyiség fejlődésének alapja mindenekelőtt azokban a törvényszerűségeken keresendő, amelyek az emberre általánosságban jellemzőek. Az ember általános anatómiai, fiziológiai, pszichikai sajátosságai a személyiség fejlődésének egységes, közös alapjai. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az emberi faj egyes egyedei között a személyiségfejlődés alapját tekintve nincsenek eltérések. Az egyént környezetében érő hatások — az általános emberi vonásokon túl — a személyiség fejlődésének konkrét alapján keresztül válnak az egyén személyisége részeivé.

Az egyének közötti különbségek kapcsolatban vannak az idegrendszer sajátosságaival. E különbségek egyrészt az egyén idegrendszere és a külvilág viszonyában mutatkoznak meg. A külvilággal való kapcsolatot biztosító anli-

zatorok fejlettsége, sajátosságai (az érzékelés küszöbei, valamely analízátor speciális fejlettsége vagy esetleges rendellenessége) olyan tényezők, amelyek módosíthatják a külvilágból érkező ingerekre történő reakció mikéntjét. Fokozott jelentősége van az idegrendszer belső mozgásának (az izgalom és gátlás erejének, egyensúlyának, változékonyságának), ami az idegrendszeri típusokban jut kifejezésre. A külvilágból érkező ingerekre az egyén — idegrendszerének belső mozgása szerint — bizonyos mértékig a maga módján válaszol. Ugyancsak kihatással van a külső hatásokra való reakció módjára az első és a második jelzőrendszer sajátos viszonya is.

Az idegrendszeri sajátosságok jelentősége tehát abban nyilvánul meg, hogy a külvilágból érkező ingereket az egyén hogyan fogadja és azokra hogyan válaszol. Hiszen minden hatás, amely az embert éri, még a legbonyolultabb társadalmi hatás is, végső fokon ingerek formájában kat.

Az egyének közötti idegrendszeri különbségek a különböző személyiségek változatosságának, sokszínűségének alapjai. Az egyéni sajátosságok azonban mindig az általános emberi sajátosságok keretei között, mint annak változatai nyilvánulnak meg. A személyiség fejlődésének egységes, közös alapját képező sajátosságok, mint az emberi lét feltételei, öröklődő jellegűek. De szerepet játszik az öröklés az egyes emberek közötti, mindenekelőtt az idegrendszer sajátosságaiban megnyilvánuló különbségek terén is. Eme idegrendszeri sajátosságok azonban, bizonyos fokig öröklődő jellegük ellenére sem megváltoztathatatlanok. E változások épp a környezet, a nevelés hatására következnek be.

A külvilággal való kapcsolatot biztosító analízátorok fejlettsége a külvilágból érkező ingerek hatására változik. Még az analízátorok rendszerében mutatókó egyes hiányok vagy az egyes analízátorok fogyatékségei is tervszerű orvosi, gyógypedagógiai eljárások útján kiküszöbölhetők vagy legalábbis csökkenthetők. Az érzékelés fejlettsége, az érzékelés küszöbeinek alakulása jelentős mértékben az érzékszervet ért ingerek mennyiségének, minőségének, az ember előtt álló követelményeknek a hatására változik.

Nem megváltoztathatatlanok az idegrendszer belső mozgásából eredő, az idegrendszeri típusokban kifejezésre jutó sajátosságok sem. Az idegrendszer típusai ugyancsak a külvilágból érkező ingerek, tehát a környezet, nem utolsósorban pedig a nevelés hatására átalakulnak, változnak. Az izgalmi és gátlási folyamatok ereje, egyensúlya és változékonysága a külvilágból érkező ingerek az idegrendszerre gyakorolt hatás útján megváltoztathatók.

Ugyancsak ez a helyzet az első és második jelzőrendszer viszonyát illetően is. E kettő egyensúlya, illetve egyik vagy másik túlsúlya a külvilág, az egyén előtt álló követelmények hatására alakul.

Az idegrendszer egyes sajátosságai tehát nem gyakorolnak végzetes, megváltoztathatatlan hatást a személyiség alakulására. Eme idegrendszeri sajátosságok az ember fejlődése során, legerőteljesebb ütemben a gyermekkorban, állandóan változnak. Vonatkozik ez mind az analízátorok fejlődésére, az érzékelési küszöbök alakulására, mind az idegrendszer belső mozgására, a korai gyermekkorban a gátlási folyamatok erőteljesebb fejlődésével az izgalmi és gátlási folyamatok egyensúlyának kialakulására, ezek mozgékonyságának kifejlődésére, mind pedig az első és a második jelzőrendszer fokozatos fejlődésével a két jelzőrendszer kölcsönös kapcsolatának, kölcsönhatásának kialakulására.

Az a körülmény, hogy a személyiségfejlődés alapját jelentő egyéni sajátosságok nem megváltoztathatatlanok, módot ad arra, hogy e sajátosságokat a nevelés során a kialakítandó személyiség kívánalmainak megfelelően alakítsuk.

A nevelésnek persze nem célja, hogy az egyéneket uniformizálja, sőt tág teret enged a személyiségek változatosságának, sokszínűségének. A személyiségalkítás folyamatában ezért a nevelés bizonyos fokig alkalmazkodik az egyéni sajátosságokhoz. A nevelőmunka támaszkodik az egyéni sajátosságokra, s az egyes személyiségek alakításában a személyiségre ható tényezőket úgy szervezi meg, hogy azok az *adott egyén* saját alapján keresztül érvényesülve váljanak az *illető* személyiségének részeivé. E folyamatban az egyéni sajátosságok megszilárdításának és továbbfejlesztésének, illetve egyes sajátosságok megváltoztatásának, átalakításának sajátos dialektikája nyilvánul meg.

3. SPONTANEITÁS VAGY TUDATOSSÁG A SZEMÉLYISÉG FEJLŐDÉSÉBEN

A személyiség standard programja

A személyiség fejlődésének folyamata objektív törvényszerűségek szerint megy végbe és a nevelés folyamatában eme törvényszerűségekre támaszkodva, azokat alkalmazva alakítjuk a személyiséget. Eddigi fejtegetéseinkből már nyilvánvaló, hogy a személyiség alakítása lehetséges. Felvetődhet azonban a kérdés, hogy vajon nem célszerűbb-e rábízni az egyént a személyiségalkulás spontán érvényesülő törvényszerűségeire, azokra a spontán hatásokra, amelyek az egyént környezetében érik. E probléma vizsgálata annál inkább indokolt, mert a szocialista, kommunista társadalomban az egyént alapjában véve olyan spontán hatások érik, amelyek egyirányúak a személyiség kívánt alakulásával.

A személyiség alakulásának feltételeivel kapcsolatos fejtegetéseinkből következik, hogy a személyiséget érő hatások szervezettségének mértéke egyenes arányban van a személyiség alakulásának határozottságával és fordított arányban esetlegességével. Ez azt jelenti, hogy ha a társadalom igényeinek megfelelő, nevelési céljainknak megfelelő embertípust, személyiségeket akarunk kialakítani, akkor nem elégedhetünk meg azokkal a spontán hatásokkal, amelyek az egyént környezetében, a társadalomban érik. Igaz ugyan, hogy a szocialista, kommunista társadalomban az *alapvető* társadalmi tendenciák egyirányúak a nevelési cél követelte személyiségalkító hatásokkal, de a társadalom fejlődését mindenkor a régi és az új harca kíséri, s a nevelésnek mindenkor azokra a hatásokra kell alapoznia, amelyek a *jövő* felé mutatnak. A hatások e heterogén jellege különösen az átmeneti korszakban jelentkezik, de a személyiséget érő hatások a társadalmi fejlődés fejlettebb stádiumaiban sem teljesen homogének. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a szocialista nevelés mindenekelőtt a jövő számára nevel. A társadalom eljövendő követelményei pedig azt igénylik, hogy a nevelés már előre azoknak az igényeknek feleljen meg, amelyekkel az egyén felnőtt korában találkozik. Már utaltunk arra, hogy a személyiséget a környezetében, a társadalomban érő hatások bizonyos értelemben követelések, amelyek az egyén magatartását, cselekvését meghatározzák. A nevelésnek azonban előlegeznie kell azokat a követeléseket, amelyekkel a mai gyermek, ifjú felnőtt korában az életben, a társadalomban találkozik. Az osztálytársadalmakban az uralkodó osztályok részéről kiinduló nevelés megelégedhet azzal, hogy az egyént a fennálló (s fenntartani kívánt) társadalom követelményeihez való alkalmazkodásra nevelje. A szocialista, kommunista nevelésnek azonban olyan embertípust kell kialakítania, amely a társadalmi fejlődés fejlettebb fokán is megállja a helyét. Ezért a szocialista, kommunista nevelés nevelési céljait a jövő

igényeinek megfelelően fogalmazza meg, s e célkitűzések a személyiség standard programjában öltenek testet.¹¹

A személyiség standard programja magában foglalja mindazokat a sajátosságokat, amelyekkel a kialakítandó személyiséget fel kell ruházni. E program azonban nem vezethető le elvont spekulációból, hanem kizárólag a társadalom igényéből. S e tekintetben igen nagy szerepe van a tudományos előrelátásnak. A személyiség programja ugyanis rendkívül dinamikus jelenség. A társadalom fejlődése és ezzel együtt az emberek iránt támasztott igények változása ugyanis a személyiségprogram állandó változását is követeli.

A személyiség programjának dinamizmusa tehát mindenekelőtt a társadalmi igényektől való meghatározottságában rejlik. Számításba kell azonban venni — mint említettük —, hogy ezek az igények elsősorban nem mint a társadalom jelenlegi, hanem mint jövőbeni igényei jelentkeznek. A nevelés tervezésének tehát elébe kell mennie a társadalmi igényeknek, a nevelésnek „meg kell előznie a társadalmat emberformáló munkájában” (MAKARENKO).¹²

De hogyan előzheti meg a nevelés a társadalom fejlődését a személyiség alakítása terén? Csak úgy, hogy az egyénnel szemben olyan követeléseket támaszt, amelyek már a jövő emberét nevelik. E követelések pedig csak akkor lehetnek hatékonyak, ha azok megfelelő személyiségalkotó hatásokra támaszkodnak. Vagyis a nevelésben olyan személyiségalkotó hatásokat kell mozgósítani, amelyek a társadalom jövőbeni fejlettségének igényeit fejezik ki.

Az a közeg, amelyben a társadalom eme jövőbeni igényein alapuló személyiségalkotó hatások érvényesülnek s egyben követelések formájában kifejezésre is jutnak, a szocialista, kommunista nevelés célkitűzéseinek megfelelő, pedagógiai célból szervezett *közösség*. A közösség mint társadalmi egység a szocialista, kommunista társadalmon belül magán hordozza azokat a sajátosságokat, amelyekkel a társadalom fejlettségének *adott fokán* rendelkezik. A közösség szocialista jellegű társadalmi alakulat, része a szocialista társadalomnak. Ebben az értelemben a társadalom alapvető jellemvonásai adekvát megjelenési formája. Ugyanakkor azonban a közösség — éppen azért, hogy az egyéneket érő hatásokat, az egyénnel szemben támasztott követeléseket a jövő igényei alapján szervezi meg — a társadalom egy fejlettebb állapotának előrevetített képe. A nevelés tervezése persze mindenkor a társadalom fejlődésének, az egyénekkal szemben támasztott jövőbeni igényeknek a reális perspektívái alapján folyik. A nevelés ezért mindenkor azokat az igényeket juttatja kifejezésre, amelyek a jelenben felnövekvő új nemzedék életében tényleges társadalmi igényekké válnak. Ebben az értelemben viszont a pedagógiai célból szervezett közösség már a társadalom egy *fejlettebb* állapotának adekvát megjelenési formája.

A személyiség alakításának folyamatában tehát nem elégedhetünk meg azokkal a spontán hatásokkal, amelyek a személyiséget környezetében, a társadalomban érik. A nevelésnek a jövőre kell irányulnia, s ennek érdekében kell maximális mértékben megszerveznie mindazokat a hatásokat, amelyek a társadalom jövőbeli igényei alapján a szocialista, kommunista személyiség kialakulása irányában hatnak.

¹¹ „A ma iskolába kerülő fiatalokat úgy kell nevelni, tanítani, hogy az iskolából kilépve (10–15 év múlva) meg tudjanak felelni a felépült szocialista társadalom igényeinek.” (Irányelvek oktatási rendszerünk továbbfejlesztésére.)

¹² MAKARENKO: A szovjet iskolai nevelés problémái (vázlat), MAKARENKO Művei V. kötet. 447. lap.

A személyiség alakulása végigkíséri az embert egész élete folyamán. Az egyén élete kezdetétől kapcsolatba kerül az őt környező külvilággal, s ez a külvilág alakítólag hat rá. Ám ha kitennénk az egyént a környezet spontán hatásainak, akkor a személyiség alakulása is esetleges lenne. Eltekintve attól, hogy az ember életének első éveiben feltétlenül szervezett, céltudatos gondozásra szorul, a nevelési célok követelte személyiségjegyek csak akkor alakíthatók ki, ha a személyiséget tervszerűen szervezett hatások érik.

Az egyén fejlődése során fokozatosan érik meg arra, hogy az őt környezetéből érő hatásokat felvegye s azokra a szükséges módon reagáljon. Ha élete kezdetétől csak a környezet spontán hatásainak lenne kitéve, akkor az őt ért hatások jelentős részét nem lenne képes kezdetben feldolgozni, közömbös maradna irántuk, más hatásokra viszont esetleg úgy reagálna, ami nem felelne meg a társadalom igényeinek, sőt esetleg a társadalmi együttélés elemi követelményeinek sem. A nevelés azért, hogy megszervezi az egyént érő hatásokat, fejlettségének megfelelő módon közvetíti számára a társadalmi igényeket, és kialakítja benne az őt ért hatásokra való reagálás módját. Az egyént érő, fejlettségének megfelelő hatások ezáltal a kialakuló személyiség részeivé válhatnak.

A nevelés által az egyént érő szervezett személyiségalkotó hatások ugyanakkor megalapozó jellegűek. A nevelés az élet kezdetén kezdődik, s az egyén magatartásának, cselekvésének alapvető dinamikus sztereotípiái éppen a kezdeti szakaszban bontakoznak ki. A kialakult személyiségjegyek a fejlődés során — éppen a nevelés hatására — a továbbiakban alakulnak, fejlődnek, újabakkal bővülnek, de a személyiség már kialakult sajátosságai bizonyos fókig meghatározó jellegűek. A személyiségre gyakorolt tervszerű ráhatás képes arra, hogy már meglevő dinamikus sztereotípiákat átépítsen, személyiségjegyeket megváltoztasson, sőt arra is, hogy a személyiség jellegét, irányultságát, az egyén törekvéseit egészében átalakítsa, de ebben az esetben már nem nevelésről, hanem átnevelésről van szó. A társadalom valamilyen formában mindenképpen érvényre juttatja követeléseit az egyénnel szemben, de az egyén útja válik könnyebbé, fejlődése válik zavartalanabbá, ha személyisége úgy alakul, hogy képes megfelelni a társadalom követeléseinek. A nevelés tehát ebben az értelemben az átnevelés megelőzése.

Megfelelő nevelés esetén tehát nincs szükség arra, hogy a személyiség egészét, a lényeges személyiségjegyeket átalakítsuk, vagyis az egyént átneveljük. Az átnevelés azonban ennek ellenére bizonyos fokig a nevelés szerves kiegészítő része. Bármennyire is a jövő szempontjait tartja ugyanis szem előtt a nevelés, az eljövendő fejlődés valamennyi tényezőjét, a társadalom jövőbeni igényeinek összességét, az egyénnel szemben támasztott valamennyi a jövőben érvényre jutó követelést nem láthatjuk előre. A nevelésnek általánosságban kifejezésre kell juttatnia a társadalmi fejlődés perspektíváiból következő követeléseket, részleteiben azonban erre nincs lehetőség. Éppen ezért az eljövendő társadalmi igények szükségessé teszik bizonyos személyiségjegyek továbbfejlesztését, sőt átalakítását. Ez is átnevelés, de nem abban az értelemben, hogy a személyiség fejlődésének helytelen irányát helyesre változtatjuk, hanem abban az értelemben, hogy a személyiség alakulását a társadalom újabb igényeinek megfelelően módosítjuk. A szocialista, kommunista társadalom az átnevelésnek ezt a formáját sem bízta a spontán környezeti hatásokra — bár e tekintetben az objektív társadalmi tendenciák is az átnevelés irányában hatnak —, hanem a személyiség szükséges mértékű átalakítását is tervszerűen szervezett módon hajtja végre.

Mindezek ellenére a személyiség alakításának folyamatában az elsődleges és alapvető a nevelés. S éppen mert a nevelés az, amely a társadalmi igényeknek megfelelően irányt szab a személyiség fejlődésének, a társadalom nem mondhat le a személyiség céltudatos alakításáról, a nevelésről.

Otto Baz:

РОЛЬ ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Статья рассматривает следующие проблемы: человек как существо природное и общественное; возможность формирования личности (возможности управления развитием, условия развития социалистической личности, воспитание и возраст, воспитание и индивидуальные особенности); спонтанность или сознательность в развитии личности (стандартная программа личности, воспитание и перевоспитание).

Otto Vág:

PART OF THE EDUCATION IN SHAPING PERSONALITY

The study deals with the problems as follow: the man as a natural and social being; education of personality (manageability of development, conditions of the development of socialistic personality, education and age, education and individual characteristics); spontaneity or consciousness in the development of personality (standard programme of personality, education and re-education).